

De groei van jongeren naar democratisch burgerschap en de verschillen naar onderwijstype

Sarah Herbots & Mark Elchardus

URN:NBN:NL:UI:10-1-100845

Inleiding

Politieke participatie is een vorm van maatschappelijke betrokkenheid die van iedere volwassen burger wordt verwacht en die belangrijk is voor de legitimiteit van ons democratisch bestel. Bovendien wordt een politiek engagement in onze samenleving hoog in het vaandel gedragen. Ze wordt ten eerste beschouwd als inherent waardevol: het republikeinse ideaal van de ‘goede burger’ is een participerende, geëngageerde burger. Daarnaast is politieke participatie ook instrumenteel waardevol: het is een middel om invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming. Echter, in beide gevallen wordt verondersteld dat alle groepen in de samenleving in *gelijke mate* participeren. Wat dit betreft, observeren we in de wetenschappelijke onderzoeksliteratuur omtrent democratisch burgerschap een toenemende bezorgdheid over een vermeende afname van politieke participatie bij jongeren. Jongeren zouden zich - in vergelijking met oudere generaties - weinig engageren in de publieke sfeer en zich minder betrokken voelen bij maatschappelijke en politieke kwesties (Putnam, 2000; Galston, 2001). Ook in de mediatische berichtgeving wordt uiting gegeven aan deze bezorgdheid: jongeren worden bestempeld met termen als ‘de digitale generatie’, ‘de achterbankgeneratie’, ‘de M-generatie’... allemaal begrippen die – met een eerder negatieve connotatie – verwijzen naar een jonge generatie die is opgegroeid met televisie, ICT en digitaal entertainment en die zich niet engageert in de publieke sfeer. Is dit werkelijk zo? Zijn de jongeren van vandaag geen ‘goede burgers’? Participeren zij niet aan de politiek?

S. Herbots, drs., doctoraatsstudente Vrije Universiteit Brussel, vakgroep Sociologie.

M. Elchardus, prof. dr., hoogleraar Vrije Universiteit Brussel, vakgroep Sociologie.

Correspondentieadres: **S. Herbots**, Vrije Universiteit Brussel, vakgroep Sociologie, onderzoeksgroep TOR, Pleinlaan 2, 1050 Brussel, e-mail: Sarah.Herbots@vub.ac.be.

Voor een steekproef van 3248 Vlaamse jongeren (tussen 14 en 30 jaar oud) wordt in deze bijdrage nagegaan in welke mate zij participeren aan de politiek. Bijzondere aandacht zal hierbij uitgaan naar (1) de evolutie van politieke betrokkenheid over de leeftijd, en (2) de ongelijkheden die in dit groeiproces optreden, met name tussen jongeren uit verschillende onderwijsvormen, en dan vooral deze tussen leerlingen uit het algemeen secundair onderwijs (aso) en leerlingen uit het beroepssecundair onderwijs (bso).

Theoretische achtergrond: Jongeren en politieke participatie

In de recente literatuur over sociaal kapitaal en sociale betrokkenheid uiten heel wat auteurs hun bezorgdheid over het huidige niveau van politieke participatie bij jongeren. Zij argumenteren dat technologische vernieuwingen en culturele veranderingen – eigen aan onze “postmoderne” samenleving – geleid hebben tot een dalende civiele participatie en een toegenomen privatisering van vrijetijdsbesteding (De Hart, 2002; Putnam, 2003). Deze ontwikkeling zou zich het sterkst aftekenen bij de jongere generaties (Putnam, 1995). Zij zouden zich te weinig verbonden voelen met de burgergemeenschap en met het politieke leven in het algemeen (Putnam, 2005; Galston, 2001). Het dominante beeld over jongeren in deze literatuur is er één van een jonge generatie die is opgegroeid met een overvloed aan digitaal entertainment en die de privésfeer verkiest boven de publieke sfeer.

Eén van de meest aangehaalde auteurs in dit verband is de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam (1995; 2000). Hij stelde vast dat de politieke betrokkenheid van de Amerikaanse burgers er tijdens de laatste decennia sterk op achteruit gegaan is: terwijl in 1960 nog 62,8% van de stemgerechtigden ging stemmen, bedroeg dit percentage in 1996 nog slechts 48,9%. Daarnaast zag Putnam ook de betrokkenheid van burgers in partij- en campagneactiviteiten afnemen: er worden minder brieven geschreven naar het congres en naar kranten en men stelt zich minder kandidaat voor verkiezingen (Putnam, 2000). Deze afkalving van politieke betrokkenheid heeft volgens hem te maken met een generatiewisseling. In dit verband introduceerde hij het concept van een ‘*long civic generation*’. Met deze term verwijst Putnam naar de generatie die geboren werd tijdens het interbellum en die volgens hem een groot maatschappelijk engagement aan de dag legde. Putnam (1995) meent dat deze *civic generation* vandaag vervangen wordt door een nieuwe jonge generatie, die een laag niveau van burgerzin en maatschappelijke betrokkenheid vertoont, en minder geneigd is zich vrijwillig in te zetten voor het algemeen welzijn. Naarmate deze generatiewissel zich voltrekt, observeert hij in de VS een afnemende stembusgang, een dalende participatie in verenigingen, een toename van passief lidmaatschap en een dalende betrokkenheid in politieke partijen en andere politieke organisaties.

Er zijn – zowel in binnen- als buitenland – heel wat onderzoeksgegevens voorhanden die deze neergaande trends bevestigen (Blais, Gidengil & Nevitte, 2004; Franklin, 2004; Rubenson, Blais, Fournier, Gidengil & Nevitte, 2004). In

zodat alle westerse landen verliezen politieke partijen systematisch aan leden en slagen ze er niet in jongeren te rekruteren (Mair & van Biezen, 2001). Uit een Canadese jongerensurvey bleek bovendien dat slechts weinig jongeren zich interesseren voor het publieke gebeuren en politieke kwesties. Ook als gespreks-onderwerp onder vrienden scoren politieke thema's erg laag (Harell, Mahéo & Stolle, 2008). Vele auteurs trekken uit dergelijke bevindingen pessimistische besluiten over jongeren, als zouden zij 'gedepolitiseerd' of 'anomisch' zijn (Adnanes, 2000; Adsett, 2003; Putnam, 2000; Tivadar & Mrvar, 2002; Vrcan, 2002).

Deze 'problematisering' van de participatiegraad van de jongere generaties is echter niet geheel terecht, en dit omwille van twee redenen. Ten eerste is er vaak sprake van een selectieve waarneming: trends die zich voordoen in de gehele bevolking, worden te gemakkelijk als een typisch verschijnsel bij jongeren beschreven. Ten tweede wordt er weinig of geen rekening gehouden met de geringe relevantie die politieke thema's voor jongeren hebben. Zij krijgen immers pas stemrecht vanaf de leeftijd van 18 jaar, waardoor het voor -18jarigen minder vanzelfsprekend is een grote politieke betrokkenheid aan de dag te leggen. De verwachtingen ten aanzien van adolescenten liggen in die zin mogelijk te hoog. Hun betrokkenheid op bijvoorbeeld 14- of 16-jarige leeftijd is in dat geval weinigzeggend over hun participatiegraad wanneer ze de stemgerechtigde leeftijd bereiken. De conclusie dat 'jongeren zich simpelweg niet interesseren voor politiek' is dan ook voorbarig. In recent onderzoek (Dejaeghere, Mahéo & Stolle, 2008) werd in dit verband overigens vastgesteld dat – in tegenstelling tot wat doorgaans verondersteld wordt – slechts een kleine groep jongeren 'ongeïnteresseerd' is in politiek. Non-participatie bij jongeren volgt vaker uit het feit dat ze niet de kans of de tijd hebben om te participeren, dan uit desinteresse. Slechts een kleine minderheid geeft aan een 'afkeer' te hebben van het politieke systeem, de overige jongeren beschikken over te weinig politieke kennis of een gebrek aan tijd en mobilisatiemogelijkheden (Dejaeghere et al., 2008). Ondanks hun gebrek aan engagement vertonen ze dus wel 'potentieel'. Elchardus & Vanhoutte (2009) toonden aan dat dit potentieel in de loop van de adolescentie steeds meer benut wordt. Tijdens de jeugd doet er zich immers een geleidelijke groei naar democratisch burgerschap voor, waardoor de politieke ontwikkeling van jongeren vanaf 20- à 22-jarige leeftijd gelijk is aan die van de rest van de bevolking. Het is bijgevolg weinig zinvol conclusies te trekken omtrent de politieke betrokkenheid van jongeren zonder met dit groeiproces rekening te houden.

Indicatoren van 'politieke participatie'

In het hedendaagse discours betreffende de relatie tussen individu en samenleving duiken begrippen als 'de crisis van de democratie', 'de kloof tussen de burger en de politiek' en 'de verzuring' frequent op (Forbrig, 2005; Kovacheva, 2005). Zowel beleidsmatig als wetenschappelijk worden maatschappelijke pro-

blemen vandaag vaker vanuit de invalshoek van het burgerschap benaderd. De opkomst van dit discours loopt parallel met de intrede van nieuwe denkwijzen over de West-Europese democratie, o.a. de verschuiving van de *verzorgingsstaat* naar de *actieve welvaartsstaat*. De hedendaagse notie van burgerschap verwijst inderdaad naar een balans van rechten en plichten, een wisselwerking van geven en nemen, van een wederzijdse relatie tussen burger en overheid (Van den Bossche & Zemni, 2002). De burger is meer dan een klant en de overheid wordt op die manier meer dan een winkel. Er worden met andere woorden ook verwachtingen geformuleerd ten aanzien van de burger, waaronder participatie en een actieve deelname aan het publieke leven en de politiek. Wat echter te weinig wordt duidelijk gemaakt, is wat er precies onder die ‘participatie’ begrepen wordt. In de academische wereld bestaat er heel wat controverse omtrent de wijze waarop wetenschappers ‘politieke participatie’ moeten opvatten en conceptualiseren. Het gaat immers om een begrip dat verschillende ladingen dekt en dat in de onderzoeksliteratuur op uiteenlopende manieren geoperationaliseerd wordt. Volgens sommige auteurs is kennis van de democratische instellingen en van de grondrechten een heel belangrijk bestanddeel van het democratische burgerschap (Furnham & Stacey, 1991; Delli Carpini & Keeter, 1996). Andere auteurs benadrukken daarentegen veel meer de rol van houdingen en praktijken, zoals belangstelling voor de politiek, bereidheid tot participatie aan verschillende aspecten van het politieke proces, een waardepatroon dat de democratische rechtsstaat ondersteunt, e.d. Het is deze laatste benadering die we in deze bijdrage zullen volgen. Politieke participatie wordt geoperationaliseerd aan de hand van drie indicatoren: politieke interesse, een geldige stemintentie en de deelname aan ‘alternatieve’ participatievormen (zoals politiek consumentisme, deelname aan betogingen, het tekenen van petitie's en het steunen van een goed doel).

Politieke interesse

Een eerste element dat naar politieke participatie verwijst, is de mate waarin men belangstelling heeft voor het politieke gebeuren. Politieke interesse wordt doorgaans beschouwd als een eerste, minimale voorwaarde om als burger bij de politiek betrokken te zijn. Uit de internationale literatuur blijkt bovendien dat belangstelling een blijk van betrokkenheid is, die leidt tot een actievere deelname (Verba, Burns & Scholzman, 1997) en tot uitgebreidere kennis (Delli Carpini & Keeter, 1996). Politieke interesse is met andere woorden een voorwaarde voor iedere andere vorm van politieke participatie. Om die reden wordt aan dit element veel aandacht besteed in het onderzoek naar de relatie tussen jongeren en politiek.

De politieke belangstelling van jongeren wordt dikwijls gering geacht omdat men ze bekijkt tegen de achtergrond van de mythische jaren zestig (Demet Lüküslü, 2005). De beelden uit die tijd tonen jongeren – studenten althans – die

betogen, barricades opwerpen, de oorlog aanklagen, zich verenigen in grote betogingen, platen kopen van geëngageerde artiesten en daar, dromend van de revolutie, naar luisteren. De jeugd van tegenwoordig oogt heel anders. We weten natuurlijk niet hoe representatief de geëngageerde jongeren in '68 waren. We weten zelfs niet met zekerheid of alle geëngageerden van toen echt politiek geïnteresseerd waren. Onze kennis en ons geheugen reiken op dat vlak niet verder dan het bestaan van representatieve surveys.

Voor wat betreft de huidige jongerengeneratie blijkt uit recente binnen- en buitenlandse studies niet zelden dat ze in geringe mate participeert aan het publieke gebeuren (Blais, Gidengil & Nevitte, 2004; Franklin, 2004; Rubenson et al., 2004) en weinig geïnteresseerd is in politieke kwesties (Pfaff, 2005). Los nog van het feit dat deze politieke apathie in Vlaanderen niet eenduidig geobserveerd wordt, is het voorbarig uit die bevindingen besluiten te trekken betreffende de jongeren. De afname van politieke belangstelling wordt immers bij de gehele bevolking geobserveerd. Zij is niet typisch voor de jongste generaties (Forbrig, 2005).

De dalende politieke interesse is niettemin opvallend te noemen, omdat de scholingsgraad van de bevolking tijdens de afgelopen decennia sterk gestegen is en hoger geschoolden doorgaans meer belangstelling tonen voor politiek (Vanhoutte, 2007). Omdat het onderwijspeil van de bevolking gestaag is toegenomen, zou men bij de jongere generaties meer belangstelling verwachten dan bij de oudere generaties. Uit voorgaand Vlaams onderzoek (Elchardus & Vanhoutte, 2007) bleek al dat dit in Vlaanderen niet het geval is. Als jongeren, 14 tot 25 jaar, vergeleken worden met oudere leeftijdsgroepen, blijkt hun niveau van politieke interesse iets lager te liggen dan dat van de volwassenen van 26 tot 65 jaar. Daarbij dient echter te worden opgemerkt dat het weinig zin heeft te spreken over de gemiddelde politieke belangstelling van de jongeren omdat deze nagenoeg lineair toeneemt tussen de leeftijden van 14 en 20 jaar. Jongeren beleven tijdens de adolescentie immers 'een groei naar democratisch burgerschap'.

Geldige stemintentie

Een tweede indicator van politieke participatie is de bereidheid deel te nemen aan het politieke proces. Een eerste – voor de hand liggende – manier om dit te doen is door het uitbrengen van een stem. In tal van westerse democratieën wordt een afnemende stembusgang geobserveerd, vooral bij de jongste lagen van de kiesgerechtigde bevolking (Pintor, Gratschew & Adimi, 2002). België is echter één van de weinige landen waar een opkomstplicht voor verkiezingen geldt, waardoor een dergelijke trend hier niet kan worden vastgesteld. De opkomstplicht voor de Belgische burger houdt in dat hij verplicht is zich aan te melden bij zijn stembureau. Daar kan hij wel – volledig legaal – beslissen om blanco of ongeldig te stemmen (Engelen, 2005). Het uitbrengen van een geldige stem wijst dus in zekere zin op een bereidheid deel te nemen aan de politiek.

'Alternatieve' vormen van politieke participatie

Een brede definitie van 'politieke participatie' omvat alle activiteiten van burgers, die gericht zijn op de beïnvloeding van het overheidsbeleid (Van Putten, 1994). In het wetenschappelijk onderzoek werd totnogtoe echter voornamelijk gefocust op de meer conventionele participatievormen, die direct verband houden met de institutionele politiek en die zich voornamelijk afspelen via partijen, verkiezingen en parlement. Vormen van conventionele participatie zijn partijlidmaatschap, deelname aan campagne-activiteiten, een geldige stem uitbrengen, lobbyen, inzet in belangengroepen, en de meer actieve vormen van kandidaatstelling en het opnemen van mandaten. In grootschalige surveys wordt doorgaans gepeild naar deze vorm van politieke betrokkenheid: men peilt naar de bereidheid een geldige stem uit te brengen, naar het lidmaatschap van partijen, vakbonden en mutualiteiten, en naar de mate waarin de respondent geïnteresseerd is in 'politiek' (waarbij 'politiek' meestal niet nader gedefinieerd wordt, maar door de meeste respondenten hoogstwaarschijnlijk als conventionele politiek wordt opgevat).

Verschillende auteurs merken op dat de onderzoekers op die manier blind zijn voor een aantal andere, 'alternatieve' vormen van participatie die, althans volgens een aantal van die auteurs, recent aan belang hebben gewonnen (Aars & Stromsnes, 2007; Kovacheva, 2005). Daarbij wordt gesteld dat de notie van 'democratisch burgerschap' een begrip is dat voortdurend evolueert en zich aanpast aan veranderende omstandigheden (Kovacheva, 2005). In het kielzog van individualiseringstendensen zouden nieuwe, minder conventionele vormen van politiek engagement ontstaan zijn, waaronder het tekenen van petitities, het boycotten van producten, het deelnemen aan betogingen, het versturen van politieke e-mails, het bezoeken van politieke websites, enz. (Beck, 1997; Inglehart, 1997; Stolle, Hooghe & Micheletti, 2003). Deze 'nieuwe' vormen van politieke participatie zouden beantwoorden aan de verlangens van het hedendaagse 'geïndividualiseerde' individu: ze vereisen immers een kortstondiger en minder intensief engagement van de burger en zijn vaak gericht op enkelvoudige issues. In die zin zouden de nieuwe vormen van participatie en politieke betrokkenheid ook overeenstemmen met andere vormen van organisatie, kortstondiger en gecentreerd rond een specifiek probleem, ook wel "lichte gemeenschappen" genoemd (Bauman, 1993, p.141-142). De daarbij gebruikte actievormen worden nog dikwijls omschreven als "onconventioneel", "nieuw" of "alternatief". Het doel is nog steeds het overheidsbeleid te beïnvloeden, maar men begeeft zich daartoe buiten de formele politieke kanalen, zoals bijvoorbeeld het parlement. Dalton (1996) noemt dit 'protestpolitiek'. Hoewel deze vormen van participatie nog steeds 'onconventioneel' en 'nieuw' worden genoemd, zijn sommigen ervan al min of meer ingeburgerd en conventioneeler geworden. De termen 'nieuw' en 'alternatief' zijn dus enigszins misleidend. Dit neemt echter niet weg dat deze vormen van participatie nog relatief weinig

onderzocht zijn. Uit voorgaand Vlaams onderzoek (Elchardus & Vanhoutte, 2009) kwam naar voor dat deze minder conventionele vormen van politieke participatie in de smaak vallen bij Vlaamse jongvolwassenen: zo zijn zij meer geneigd petities te ondertekenen en deel te nemen aan protestacties dan oudere leeftijdsgroepen. Consumentenboycot blijkt echter minder populair bij jongeren en komt iets meer voor bij mensen tussen 26 en 54 jaar. Dit kan te maken hebben met de *voorwaarden* die verbonden zijn aan politiek consumentisme. Politiek consumentisme betekent het bewust consumeren of boycotten van bepaalde producten op basis van politieke of ethische overwegingen. Om politiek te kunnen consumeren, moet men dus over een eigen inkomen beschikken en zelf de eigen inkopen doen. Het ligt bijgevolg voor de hand dat deze vorm van politieke participatie minder voorkomt bij jongeren die nog studeren of bij hun ouders wonen.

Onderwijsvorm en politieke betrokkenheid

Er zijn verschillende manieren waarop het onderwijs de opvattingen en houdingen van haar leerlingen kan beïnvloeden. Het heeft – om te beginnen – een aanzienlijke ‘verbreding’ doorgemaakt tijdens de laatste jaren: haar opdracht beperkt zich steeds minder tot het strikt overdragen van specifieke kennis en vaardigheden nodig voor het uitoefenen van een bepaald beroep, maar breidt zich steeds meer uit tot het bijbrengen van ‘burgerschap’.¹ Dat houdt onder meer in dat het jongeren moet vormen tot actieve, democratische burgers die op een constructieve en tegelijk kritische wijze kunnen deelnemen aan het maatschappelijke leven, en die bovendien verdraagzaam zijn ten aanzien van verschillen in sekse, huidskleur of etniciteit (DVO, 1998).

Een tweede manier waarop het secundair onderwijs politieke houdingen en praktijken kan beïnvloeden, is via de cognitieve ontwikkeling van de leerlingen. Het verlichtingsdenken heeft in het Westen de idee en de hoop geïntroduceerd dat het verwerven van kennis ook beschavend werkt: men verwacht dat mensen via het onderwijs een breed perspectief, cultureel kapitaal, informatieverwerkingscapaciteit, een open geest en een brede betekenishorizon verwerven, die op hun beurt zullen leiden naar maatschappelijk wenselijke houdingen en opvattingen (Ganzeboom, 1984; Houtman, 2003).

Men kan echter verwachten dat er wat dit betreft variaties zullen optreden naargelang het onderwijstype waarin men les volgt. In heel wat landen wordt in het secundair onderwijs immers een differentiatie naar inhoud, structuur en niveau doorgevoerd, wat resulteert in een organisatie van het schoolsysteem in scholen en studierichtingen van uiteenlopend karakter en niveau. In de afzonderlijke onderwijstypes zijn leerlingen gehomogeniseerd op basis van bepaalde kenmerken, zoals capaciteiten, interesses en cognitieve vaardigheden. In Vlaanderen vindt die differentiatie reeds plaats vanaf de tweede graad²: het secundair onderwijs wordt dan opgedeeld in beroepsonderwijs (bso), technisch onderwijs (tso) en algemeen onderwijs (aso).³ In het aso wordt de nadruk gelegd op een

ruime theoretische vorming, die een stevige basis biedt voor het volgen van hoger onderwijs. In het tso gaat de aandacht vooral uit naar algemene en technisch-theoretische vakken. Het bereidt voor op de arbeidsmarkt, maar tevens op hogescholenonderwijs. Het bso is een praktische onderwijsvorm waarin de leerlingen een specifiek beroep aanleren en rechtstreeks worden voorbereid op de arbeidsmarkt.

De differentiatie van het onderwijs in praktijkgerichte onderwijsstromingen, zoals bso en tso enerzijds, en meer algemeen vormend onderwijs met een grotere nadruk op analytisch denken en abstract begrijpen anderzijds, kan gemakkelijk leiden tot verschillen in kennisniveau en in cognitieve vaardigheden en stijlen van informatieverwerking. Bijgevolg kan men ook verschillen in politieke belangstelling, houdingen en praktijken tussen de leerlingen van de verschillende onderwijsvormen verwachten.

Dit is echter niet de enige mogelijke bron van dergelijke verschillen. De differentiatie van het secundair onderwijs naar vormen is één van de belangrijkste structurele gegevens van de Vlaamse samenleving. Ons sterk gedifferentieerd onderwijssysteem verhoogt de intergenerationele reproductie van sociale ongelijkheid (Brunello & Checchi, 2007; Van de Werfhorst & Mijs, 2007). In de mate dat we in onze samenleving nog van sociale klassen kunnen spreken, is de opdeling van het secundair onderwijs in vormen één van de belangrijkste – misschien wel hét belangrijkste – mechanismen van de reproductie van de sociale klassen over de generaties heen (Elchardus & Vanhoutte, 2009). De kenmerken van het gezin van herkomst – zoals de sociaal-economische status, het opleidingsniveau van de ouders en de daarmee gepaard gaande culturele praktijken – zijn in grote mate bepalend voor de onderwijsvorm waarin de kinderen terecht komen. Een sociaal-economisch zwakke sociale achtergrond leidt naar het bso, een sterke naar het aso (Pelleriaux, 2001; Elchardus & Pelleriaux, 2001; Groenez, Van Den Brande & Nicaise, 2003; Elchardus & Siongers, 2003; zie ook OECD 2007).

Door het groeperen van leerlingen volgens socio-economische achtergrond in de verschillende onderwijsvormen, vormen er zich op die manier aparte leefwerelden (Pelleriaux, 2001; Elchardus & Siongers, 2007; Spruyt, 2008), die tot verschillen in de vorming van attitudes kunnen leiden. Deze kunnen op verschillende manieren tot stand komen. Zij kunnen het gevolg zijn van sociale overerving, in de zin dat de invloed van het thuismilieu ook op school blijft doorspelen en dus, ten gevolge van de verschillende samenstelling van die vormen, leidt tot verschillen in politieke opvattingen en gedragingen tussen de vormen (Siongers, 2007). Het is overigens mogelijk dat de jongeren verschillen in politieke houdingen actief cultiveren en uitvergroten om binnen de school de symbolische grenzen te markeren die hen van de leden van andere milieus scheiden en aldus hun verschillen met die van de leerlingen uit andere onderwijsvormen extra in de verf zetten (Elchardus & Siongers, 2007).

In deze sectie werden tal van redenen aangehaald, op basis waarvan we verschillen in de paden naar democratisch burgerschap tussen de onderwijsvormen

kunnen verwachten. Het is niet de bedoeling het relatieve belang van elk van de genoemde factoren in te schatten. In dit artikel willen we enkel nagaan of de verwachte verschillen zich voordoen en in welke mate. Voor de jongeren die nog in het secundair onderwijs zitten, wordt in de databank een onderscheid gemaakt naar de onderwijsvorm die ze volgen. Voor de reeds afgestudeerde jongvolwassenen wordt een onderscheid gemaakt naar de onderwijsvorm die ze volgden toen ze nog in het secundair onderwijs zaten.

Methode

Concreet wordt in deze bijdrage getracht een antwoord te formuleren op de volgende onderzoeksvragen:

- Groeien jongeren tijdens de adolescentie naar democratisch burgerschap en politiek engagement?
- Treden er in dit proces verschillen op tussen de onderscheiden onderwijsvormen (aso, tso en bso)?
- Zo ja, hoe ziet die evolutie er dan concreet uit? Hoe groot is het verschil tussen de onderwijsvormen in het begin van het secundair onderwijs? En zijn deze verschillen nog groter aan het einde van het secundair onderwijs?

Voor het beantwoorden van deze vragen wordt gebruik gemaakt van de data van JOP-monitor 2 (2008)⁴. Dit is een schriftelijke postenquête, die in 2008 werd afgenomen bij 14- tot 30-jarigen, wonend in het Vlaamse landsgedeelte van België. De respondenten werden geselecteerd via een louter toevallige steekproef, getrokken op het Belgische rijksregister, een databank met bevolkingsgegevens over elke burger. Het veldwerk van deze jongerensurvey verliep volgens de Total Design Procedure, waarbij iedere respondent tot vier maal wordt aangeschreven. In totaal werden 3248 ingevulde enquêtes verzameld in de leeftijdscategorie 14- tot 30 jaar, wat overeenkomt met een brutorespons van 46,38%.

Om na te gaan of jongvolwassenen tijdens de adolescentie naar 'democratisch burgerschap' toegroeien, zetten we de scores voor de verschillende indicatoren van politieke participatie af tegen de leeftijd. Om dat te doen, beschikken we echter enkel over leeftijdsspecifieke scores. We weten dus niet voor iedere respondent op welke leeftijd men interesse kreeg voor politiek of een uitdrukkelijke partijvoorkeur ontwikkelde. We kunnen wél de participatie afzetten tegen de leeftijd, maar de resultaten daarvan bevatten dan naast leeftijdseffecten mogelijk ook cohorte-effecten, al zullen die laatste relatief beperkt zijn in een populatie van 14- tot 30-jarigen. Toch kunnen de gegevens uit JOP-monitor 2 niet meteen vanuit een levensloopperspectief worden geïnterpreteerd. Om cohorte-effecten volledig te kunnen uitsluiten, dient men ofwel respondenten retrospectief te bevragen ofwel op verschillende tijdstippen (in longitudinaal onderzoek).

Operationalisering van de indicatoren van ‘politieke participatie’

We opteerden ervoor te werken met de volgende drie indicatoren van politieke participatie: (1) politieke interesse, (2) geldige stemintentie, en (3) deelname aan ‘alternatieve politieke acties’.

Politieke interesse werd in de JOP-monitor 2 bevraagd aan de hand van een schaal⁵, bestaande uit vier uitspraken, die werd ontwikkeld in de Civic Education Study van de International Association for the Evaluation of Educational Achievement Civic Education Study, een onderzoek naar scholing en burgerschap in 28 landen (Torney-Purta, Schwille et al., 1999; Torney-Purta, Lehmann et al., 2001). Aan de respondenten werd gevraagd om aan elk van deze uitspraken een score te geven, gaande van 1 (= helemaal niet akkoord) tot 5 (= helemaal akkoord). Op basis van de antwoorden werd een somschaal (0-100) geconstrueerd.

Onze tweede indicator van politieke participatie – de geldige stemintentie – werd gemeten door aan de respondenten te vragen voor welke partij- of kartellijst zij zouden stemmen indien er de dag erna verkiezingen waren voor het Belgisch parlement. Op basis van de antwoorden op deze vraag kon dus worden nagegaan welke proportie blanco of ongeldig zou stemmen.

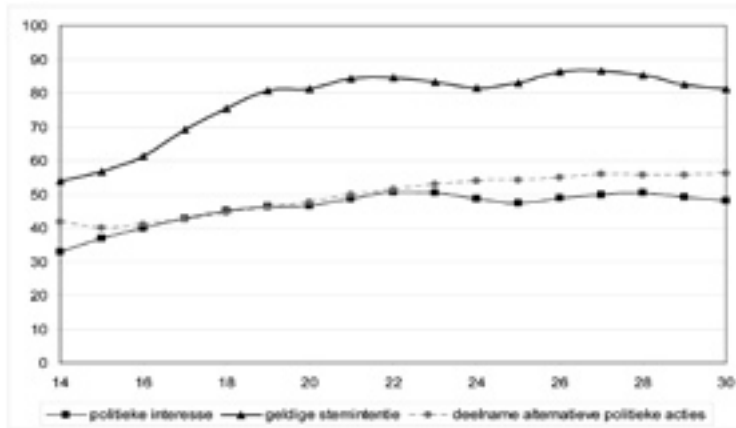
Met betrekking tot de derde indicator – deelname aan alternatieve politieke acties – werden de jongeren uitgebreid bevraagd over de mate waarin zij tijdens het afgelopen jaar hadden deelgenomen aan dergelijke acties, zoals het ondertekenen van petitities, sparen van energie, consumentenboycot, e.d. In totaal werden 11 alternatieve participatievormen bevraagd⁶. Op basis van deze 11 items werd een somvariabele geconstrueerd, die varieert van 0 tot 11. Deze waarde werd vervolgens herleid naar een score op 100: wie bijvoorbeeld tijdens het afgelopen jaar deelnam aan 4 verschillende ‘alternatieve’ actievormen, bekomt een score van 36,36.

Resultaten

Voor alle drie de indicatoren voor politieke participatie stellen we een ‘groei naar democratisch burgerschap’ vast (zie figuur 1).

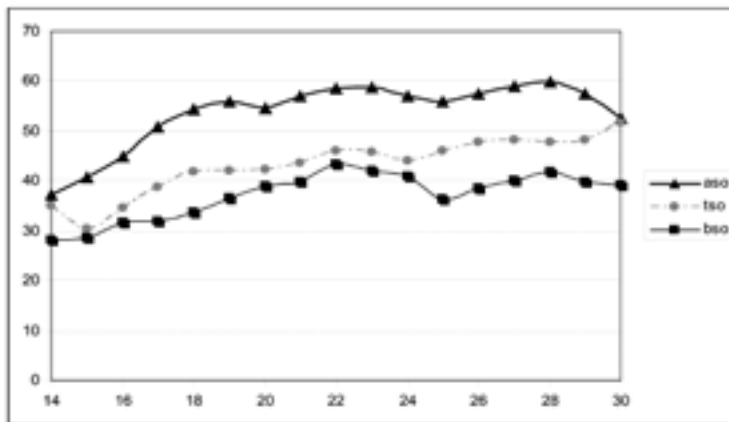
Hoewel de 14-jarige respondenten op alle indicatoren van politieke participatie betrekkelijk laag scoren, zien we dat de betrokkenheid van jongeren toeneemt naarmate de leeftijd stijgt. Vanaf de leeftijd van 22 à 23 jaar treedt er een stabilisering op, wat zou kunnen betekenen dat ze op deze leeftijd de politieke maturiteit hebben bereikt van de rest van de bevolking. Jongeren voelen zich ook steeds meer betrokken bij de politiek naarmate ze de stemgerechtigde leeftijd naderen, en ook daarna nog stijgt hun politieke participatie. De algemene onrust omtrent de vermeende ‘politieke apathie onder jongeren’ is dus mogelijk overdreven: wanneer politieke thema’s relevanter worden in het dagelijkse leven van jongeren, zullen zij ook een hogere participatiegraad aan de dag leggen.

Figuur 1: Groei naar 'democratisch burgerschap' bij Vlaamse jongeren tussen 14 en 30 jaar, voor wat betreft: politieke interesse, geldige stemintentie, en deelname aan alternatieve politieke acties

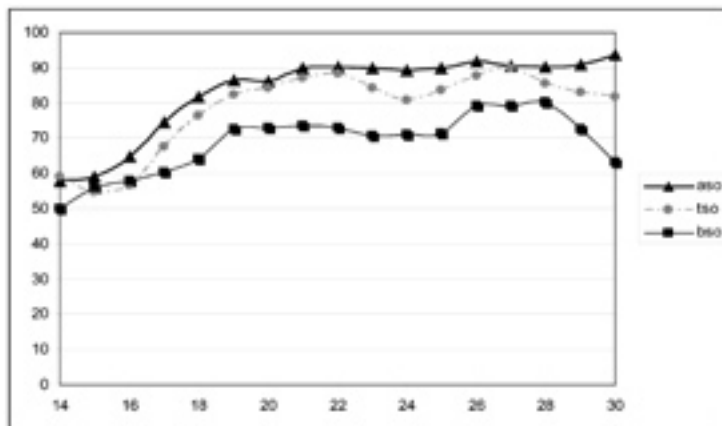

In figuur 2, 3 en 4 gaan we vervolgens voor iedere indicator na of er in dit groeipad naar democratisch burgerschap verschillen te onderkennen zijn tussen de onderscheiden onderwijsvormen.

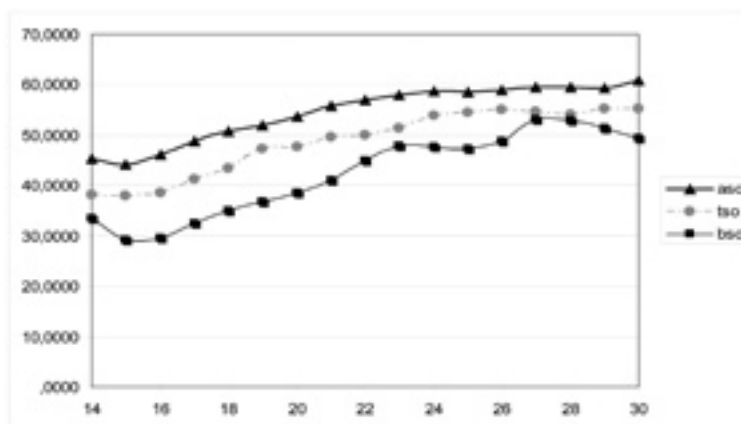
Figuur 2: Evolutie van politieke interesse van jongvolwassenen (14 tot 30 jaar) over de leeftijd (running averages) volgens onderwijsvorm (aso, tso, bso) (N = 3182)⁷

Figuur 3: Evolutie van geldige stemintentie van jongvolwassenen (14 tot 30 jaar) over de leeftijd (running averages) volgens onderwijsvorm (aso, tso, bso) (N = 3189)⁸

Figuur 4: Evolutie van deelname aan alternatieve politieke acties bij jongvolwassenen (14 tot 30 jaar) over de leeftijd (running averages) volgens onderwijsvorm (aso, tso, bso) (N = 3231)⁹

In de eerste plaats stellen we vast dat de ‘groei naar democratisch burgerschap’ zich voltrekt in iedere onderwijsvorm.

Niettemin tekenen zich in de loop van het secundair onderwijs heel wat verschillen af tussen leerlingen van verschillende onderwijsvormen. Zo zien we dat de toename van de politieke belangstelling betrekkelijk sterk is in het aso en veel geringer in het bso (zie figuur 2). Het tso neemt wat dit betreft een tussenpositie in. Ook na het secundair onderwijs blijven deze verschillen bestaan.

Voor degenen die aso gevolgd hebben, blijft de politieke interesse stijgen tot op 28-jarige leeftijd, om nadien opnieuw lichtjes af te nemen. Bij de groep die technisch onderwijs heeft gevolgd, observeren we ook een blijvende toename van politieke interesse, zodanig dat zij op 30-jarige leeftijd een niveau bereiken dat gelijk is aan degenen die aso volgden. Degenen die beroepsonderwijs gevolgd hebben, bereiken dit niveau niet: hun politieke belangstelling neemt toe tot de leeftijd van 22 jaar, en neemt daarna weer af.

Voor wat betreft de geldige stemintentie (zie figuur 3), stellen we vast dat er op de leeftijd van 14 jaar slechts kleine, niet significante verschillen zijn tussen de verschillende onderwijsvormen. Naarmate de leeftijd toeneemt, zien we echter grote verschillen ontstaan tussen leerlingen uit het aso en leerlingen uit het bso, en iets kleinere verschillen tussen leerlingen uit het aso en leerlingen uit het tso. De geldige stemintentie van aso-leerlingen neemt erg sterk toe tussen de leeftijden van 14 en 21 jaar en blijft daarna relatief stabiel. In het tso doet deze stijging zich iets later voor en blijven er schommelingen optreden na 21-jarige leeftijd. In het bso is de toename van de geldige stemintentie veel minder sterk en duurt ze slechts tot de leeftijd van 19 jaar, om daarna stabiel te blijven. Tussen 25- en 28-jarige leeftijd stellen we echter opnieuw een toename vast, die daarna overgaat in een afname.

Tot slot bespreken we de observaties die betrekking hebben op de deelname aan de zogenaamde 'alternatieve' politieke actievormen (zie figuur 4). Door een aantal auteurs werd de opkomst van dergelijke onconventionele participatievormen beschouwd als een belangrijke politieke vernieuwing, die de mogelijkheid biedt hardnekkige vormen van ongelijkheid – gebaseerd op o.a. leeftijd, geslacht en onderwijsniveau – te overbruggen (Zukin et al., 2006; Aars & Stromsnes, 2007). Zij zouden 'verbredend' kunnen werken, in die zin dat ze een bredere laag van de bevolking kunnen mobiliseren, met name de groepen die ondervertegenwoordigd zijn in de conventionele participatievormen. Deze stelling kan – voor wat onderwijs betreft althans – op basis van onze gegevens niet bevestigd worden: ook hier zijn leerlingen uit het bso sterk ondervertegenwoordigd ten opzichte van jongeren uit het aso. De leerlingen uit het tso nemen opnieuw een tussenpositie in. Bij leerlingen uit het aso en het tso kent de deelname aan alternatieve politieke acties tussen de leeftijden van 14 en 24 jaar een stijgend verloop, daarna doet er zich een stabilisering voor. Bij jongeren uit het bso stijgt de participatie tot 27 jaar, om daarna opnieuw lichtjes af te nemen.

Conclusie

'Politieke participatie' is een erg ruim begrip, vaag en zonder vastomlijnde definitie. Er bestaat in de literatuur geen consensus met betrekking tot wat die 'participatie' precies inhoudt en hoe het geoperationaliseerd moet worden. In deze bijdrage opteerden we voor een benadering waarin de rol van houdingen centraal staat. 'Politieke participatie' werd gemeten aan de hand van drie indi-

catoren: politieke belangstelling, de intentie een geldige stem uit te brengen, en deelname aan 'alternatieve' politieke acties.

We stelden vast dat Vlaamse jongeren tijdens de adolescentie een 'groei naar democratisch burgerschap' doormaken: hoewel ze zich op 14-jarige leeftijd weinig bezighouden met het politieke gebeuren, stellen we vast dat zij – naarmate ze ouder worden – steeds meer uitgroeien tot volwassen democratische burgers mét belangstelling voor politiek. De negatieve beeldvorming van jongeren als zouden zij enkel gericht zijn op 'Me, Myself and I' kan dus enigszins genuanceerd worden. Wél zorgwekkend zijn de verschillen die zich aftekenen tijdens dit groeiproces: we stelden aanzienlijke verschillen vast tussen de onderscheiden onderwijsvormen in het secundair onderwijs. Een aantal van die verschillen zetten zich ook door op latere leeftijd en blijven na het secundair onderwijs bestaan. Vooral de ongelijkheden tussen aso-leerlingen en bso-leerlingen zijn frappant: de ontwikkeling tot democratisch burgerschap doet zich veel manifesteren voor in het algemeen onderwijs, en veel minder in het beroepsonderwijs. Het technisch onderwijs neemt hierin een tussenpositie.

Over het algemeen bestaan er twee families van verklaringen voor de interpretatie van het verband tussen onderwijs en socio-politieke opvattingen en houdingen: de ene groep schrijft het verband toe aan een socialisatie-effect, de andere groep aan een selectie-effect (Elchardus & Spruyt, 2008). Het onderscheid tussen deze twee benaderingen is voor de meeste auteurs fundamenteel: als men uitgaat van socialisatie-effecten, dan betekent dit dat het onderwijs daadwerkelijk bijdraagt aan de vorming van 'wenselijke' socio-politieke houdingen. In dit geval is er dus sprake van een causaal verband. Als we daarentegen uitgaan van selectieve rekrutering, dan zijn de verschillen reeds aanwezig vóór de intrede in het secundair onderwijs, bijvoorbeeld door de invloed van de verschillende thuismilieus. De impact van het onderwijs is dan minimaal. Het is erg waarschijnlijk dat beide elementen een rol spelen. Het is alleszins duidelijk dat een grote ontwikkeling plaatsvindt in de leeftijdsperiode tijdens dewelke jongeren schoollopen. Hoewel ook onze gegevens geen uitsluitel kunnen geven over de vraag of het effectief de scholen zijn die deze ontwikkeling veroorzaken, wijzen ze wél op de rol die het onderwijs kan spelen en op haar verantwoordelijkheid voor de groei naar democratisch burgerschap.

Discussie

Onze bevindingen suggereren – zoals reeds gesteld – dat het onderwijs een belangrijke rol kan spelen in de ontwikkeling van democratisch burgerschap bij jongeren. Dat is niet onbelangrijk in het licht van projecten tot burgerschapseducatie. Expliciete pogingen tot het beïnvloeden van maatschappelijke houdingen en gedragingen van jongeren liggen echter gevoelig, omdat men zich

steeds de vraag stelt hoe ver de school kan en mag gaan in het uitvoeren van die taak. Via de vakoverschrijdende eindtermen heeft het Vlaams onderwijs gekozen voor socialisatie: de school fungeert als 'opvoeder' die haar leerlingen *socialiseert*, die hen maatschappelijk wenselijke houdingen en opvattingen bijbrengt, alsook een zekere burgerzin, opdat jongeren later als verantwoordelijke burgers aan de maatschappij kunnen deelnemen. Onze vaststellingen bevestigen de behoefte aan een dergelijke 'verbreding' van het onderwijs. Socialisatietheorieën leren ons bovendien dat primaire socialisatieprocessen – die plaatsvinden tijdens de jeugdfase – over het algemeen gepaard gaan met meer ingrijpende en persistente socialisatie-effecten dan de secundaire socialisatie in latere levensfasen. Toch is het onderwijs niet altijd even succesvol in het uitvoeren van deze taak. Het is alleszins duidelijk – gezien de gevonden verschillen tussen leerlingen – dat met name het beroepsonderwijs in dit verband een belangrijke en dringende taak te vervullen heeft. De ontwikkeling van democratisch burgerschap moet immers niet alleen aan de orde zijn in theoretische vormen van onderwijs (het aso). Het kan wenselijk zijn op zoek te gaan naar instrumenten om ook in het bso en het tso de ontwikkeling tot democratisch burgerschap te optimaliseren. Er is alleszins één krachtig argument om dit te overwegen: een grotere burgerzin leidt tot een hoger niveau van politieke participatie, wat op zijn beurt het democratische gehalte van de samenleving ten goede komt: een samenleving is immers pas echt democratisch wanneer de stem van iedereen gehoord wordt.

Noten

- 1 In Vlaanderen gebeurt dit via de 'vakoverschrijdende eindtermen'. Met de introductie hiervan wenste de Vlaamse overheid een middel te creëren waardoor de scholen hun leerlingen de nodige kwaliteiten kunnen meegeven om 'volwaardige' burgers te kunnen zijn. Deze eindtermen zijn: opvoeden tot burgerzin, leren leren, sociale vaardigheden, gezondheidseducatie, milieu-educatie, muzich-creatieve vorming, technisch-technologische vorming en ICT (Elchardus, Op de Beeck, Duquet & Roggemans, 2008).
- 2 In Vlaanderen is het secundair onderwijs het onderwijs dat in de regel gevolgd wordt tussen 12 en 18 jaar. De eerste graad (12/13j – 13/14j) is nog polyvalent, vanaf de tweede graad (14/15j – 15/16j) wordt gedifferentieerd in vier onderwijsvormen (aso, kso, tso en bso).
- 3 Daarnaast is er nog het kunstsecundair onderwijs (kso). Het omvat 2% van de leerlingen en is in steekproefonderzoek derhalve te schaars aanwezig om te worden geanalyseerd. Voor de analyses in deze bijdrage werd het kso bij het aso gevoegd.
- 4 De afname van de JOP-monitor 2 (2008) werd uitgevoerd door het JeugdOnderzoeksPlatform. Dit is een interuniversitair en inderdisciplinair samenwerkingsverband tussen het Leuvens Instituut voor Criminologie (K.U. Leuven), de Vakgroep Sociale Agogiek (UGent) en de Onderzoeksgroep Tempus Omnia Revelat (Vrije Universiteit Brussel). Samen werken zij binnen het Steunpunt Cultuur, Jeugd en Sport de onderzoekslijn 'jeugdbeleid' uit. Meer resultaten van deze studie zijn te lezen in *Jongeren in cijfers en letters – Bevindingen uit de JOP-monitor 2'* Vettenburg, Deklerck & Siongers, 2010.

- 5 Deze schaal bestaat uit vier items: 'ik ben niet geïnteresseerd in politiek', 'ik weet meer over politiek dan de meeste mensen van mijn leeftijd', 'wanneer er over politieke thema's of problemen gepraat wordt, heb ik daar gewoonlijk een mening over' en 'de meeste politieke thema's begrijp ik nauwelijks'. Deze items vormen samen een factorschaal (eigenwaarde = 2.707; verklaarde variantie = 67.67%; Cronbach α = .839) met ladingen variërend van .802 tot .841.
- 6 Aan de repondenten werd gevraagd of zij tijdens **het laatste jaar** een petitie hadden ondertekend; over politiek hadden gepraat met vrienden, familie of collega's; deelnamen aan een betoging; deelnamen aan een staking; een goed doel financieel ondersteunden; een product hadden geboycot o.w.v. ethische of politieke redenen; een product hadden gekocht o.w.v. ethische of politieke redenen; bewust energie spaarden; bewust recycleerden; bewust minder afval produceerden; en vermeden afval langs de weg achter te laten.
- 7 De geobserveerde verschillen tussen aso en bso zijn niet significant ($p > 0.05$) voor de leeftijden 15, 21 en 23 jaar.
- 8 De geobserveerde verschillen tussen aso en bso zijn enkel significant ($p < 0.05$) voor de leeftijden 17, 18, 21, 22, 24, 25 en 30 jaar.
- 9 De geobserveerde verschillen tussen aso en bso zijn niet significant ($p > 0.05$) voor de leeftijden 23, 26, 27 en 28 jaar.

Abstract

Political participation is a form of civic involvement that is expected of every adult citizen and that is important for the legitimacy of the democratic system. However, it is assumed that *all* groups in society participate *equally*. In this regard, the scientific literature on democratic citizenship shows a growing concern about an alleged decline of political participation among youth. Young people are – when compared to previous generations – believed to be less involved in the public sphere. Many diagnoses of current youth do however suffer from selective perception: phenomena that are interpreted as being typical of the young, turn out, on closer inspection, to reflect general trends characteristic of the whole population. Moreover, recent research among Flemish youth has shown that young people – as they approach the voting age – gradually develop a greater degree of political involvement, which by the age of 20-22 is equal to that of the overall adult population. In this contribution, we have three goals: (1) to verify whether the latter finding can be replicated on the basis of new research material, (2) to map the evolution of political involvement between the ages of 14 and 30, and (3) to identify the inequalities that occur in this process, especially among young people from different educational tracks (special attention goes out to the comparison of students in general education with students in vocational education). The replication is based on a purely random sample of 3248 respondents, aged 14 to 30, living in the Flemish region of Belgium.

Referenties

- Aars, J. & Stromsnes, K. (2007). Contacting as a Channel of Political Involvement: Collectively Motivated, Individually Enacted. *West European Politics*, 30(1), pp.93-120.
- Adnanes, M. (2000). Social Upheavals, Anomie and Coping Bulgarian Youth in the Nineties. In P.-E. Mitev (Ed.), *Balkan Youth and Perception of the Other*. Sofia: LIK.
- Adsett, M. (2003). Change in Political Era and Demographic Weight as Explanations of Youth 'Disenfranchisement' in Federal Elections in Canada, 1965-2000. *Journal of Youth Studies*, 6(3), pp.247-264.
- Bauman, Z. (1993). *Postmodern Ethics*. London: Blackwell.
- Beck, U. (1997). *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.
- Blais, A., Gidengil, E. & nevitte, N. (2004). Where does Turnout Decline come From? *European Journal of Political Research*, 43(2), pp.221-236.
- Brunello, G. & Checchi, D. (2007). Does school tracking affect equality of opportunity? New international evidence. *Economic Policy*, 22(52), pp.781-961.
- Dalton, R.J. (1996). *Citizen politics: public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers.
- De Groof, S., Elchardus, M. & Stevens, F. (2001). *Leerlingenparticipatie in het secundair onderwijs tussen theorie en praktijk. Eindrapport bij het OBPWO-project 9801 in opdracht van het Departement Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, op initiatief van de Vlaamse minister bevoegd voor onderwijs*. Brussel: Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, VUB.
- De Hart, J. (red.), Knol, F., Maas-de Waal, C. & Roes, T. (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dejaeghere, Y., Mahéo, V.-A. & Stolle, D. (2008). Who are the young people who do not participate? Paper gepresenteerd op de Conference Youth and Politics: Strange bedfellows? Comparative perspectives on political socialization van 03-04.07.2008 in Brugge, België.
- Delli Carpini, M.X. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Demet Lüküslü, G. (2005). Constructors and constructed: youth as a political actor in modernising Turkey, pp.29-36. In Forbrig, J. (red.), *Revisiting youth political participation. Challenges for research and democratic practice in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Elchardus, M., Kavadias, D. & Siongers, J. (1998). *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren? Een empirisch onderzoek naar de doeltreffendheid van waardevorming in het secundair onderwijs*. Brussel: VUB – Vakgroep Sociologie.
- Elchardus, M. & Pelleriaux, K. (2001). Culturele en politieke gevolgen van de nieuwe sociale kwesties. In Cantillon, B., Elchardus, M., Pestieau, P. & Van Parijs, P. (red.), *De nieuwe sociale kwesties*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Elchardus, M. & Siongers, J. (2003). Cultural Practice and Educational Achievement: The Role of the Parents' Media Preferences and Taste Culture. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39(3), pp.151-171.
- Elchardus, M. & Siongers, J. (2007). Ethnocentrism, Taste and Symbolic Boundaries. *Poetics*, 35, pp. 215-238.
- Elchardus, M. & Spruyt, B. (2008). Beïnvloedt hoger onderwijs de houding ten opzichte van extreemrechts? *Sociologie*, 4, pp.326-346.
- Elchardus, M. & Vanhoutte, B. (2009). Onderwijsvorm en de groei naar democratisch burgerschap, pp.133-150. In Vettenburg, N., Deklerck, J. & Siongers, J. (red.), *Jongeren binnenste-buiten. Thema's uit het jongerenleven onderzocht*. Leuven: Acco.

- Elchardus, M. & Vanhoutte, B. (2009). Genderverschillen in de groei naar democratisch burgerschap, pp.105-132. In Vettenburg, N., Deklerck, J. & Siongers, J. (red.), *Jongeren binnenste buiten. Thema's uit het jongerenleven onderzocht*. Leuven: Acco.
- Engelen, B. (2005). Een dam tegen het leeglopen van de democratie: pleidooi voor het behoud van de opkomstplicht. *Ethiek en Maatschappij*, 8(2), pp.49-63.
- Forbrig, J. (2005). Introduction: democratic politics, legitimacy and youth participation, pp.7-18. In Forbrig, J. (red.), *Revisiting youth political participation. Challenges for research and democratic practice in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Franklin, M. (2004). *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Furnham, A. & Stacey, B. (1991). *Young people's understanding of society*. London: Routledge.
- Galston, W.A. (2001). Political knowledge, political engagement and civic education. *Annual Review of Political Science*, 4, pp.217-234.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984). *Cultuur en informatieverwerking. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar cultuurdeelname en esthetische waardering van architectuur*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- Groenez, S., Van Den Brande, I. & Nicaise, I. (2003). *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs*. Leuven: HIVA.
- Harell, A., Mahéo, V.-A. & Stolle, D. (2008). *Bridging Differences: Youth Diversity and Civic Values: Five Bilingual Reports for Survey Participants of the McGill Youth Survey (Schools, Pupils, Online Group Members, Associations members, Protesters)*. Montréal: McGill University.
- Houtman, D. (2003). Lipset and "working-class" authoritarianism. *The American Sociologist*, 34(1-2), pp.85-103.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kovacheva, S. (2005). Will youth rejuvenate the patterns of political participation?, pp.19-28. In Forbrig, J. (red.), *Revisiting youth political participation. Challenges for research and democratic practice in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Mair, P. & Van Biezen, I. (2001). Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000. *Party Politics*, 7, pp.5-21.
- Pelleriaux, K. (2001). *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel: VUBPress.
- Pfaff, N. (2005). Adolescent ways of political learning: results from eastern Germany, pp.71-82. In Forbrig, J. (red.), *Revisiting youth political participation. Challenges for research and democratic practice in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Pintor, R., Gratschew, M. & Adimi, J. (2002). *Voter Turnout Since 1945: A Global Report*. Stockholm: International IDEA.
- Putnam, R.D. (1994). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton (New York): Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (1995). Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America. *Political Science and Politics*, 28(4), pp.664-683.
- Putnam, R.D. (1996). The strange disappearance of civic America. *The American Prospect*, 13(7), pp.34-48.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Rubenson, D., Blais, A., Fournier, P., Gidengil, E. & Nevitte, N. (2004). Accounting for the Age Gap in Turnout. *Acta Politica*, 39(4), pp.407-421.
- Siongers, J. (2007). *Qui se ressemble, s'assemble? About the (dis)similarities in cultural tastes between adolescents, parents and peers*. Paper gepresenteerd op de 8th Conference of the European Sociological Association.

- Spruyt, B. (2008). Ongelijkheid en segregatie in het onderwijslandschap: effect op etnocentrisme. *Tijdschrift voor Sociologie*, 29(1), pp.60-89.
- Stevens, F. & Elchardus, M. (2001). *De speelplaats als cultureel centrum. De beleving van de leefwereld van jongeren*. Brussel: VUB, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Stolle, D., Hooghe, M. & Micheletti, M. (2003). *Political Consumerism – A New Phenomenon of Political Participation?* Paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions, Edinburgh, 28.03-02.04.2003.
- Tivadar, B. & Mrvar, P. (2002). *Flying over or Falling Through the Cracks? Young People in the Risk Society*. Ljubljana: Office for Youth of the Republic of Slovenia.
- Torney-Purta, J., Schwille, J. & Amadeo, J.-A. (Eds.). (1999). *Civic Education Across Countries: Twenty-Four National Case Studies for the IEA Civic Education Project*. Delft: IEA.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H. & Schulz, W. (2001). *Citizenship and Education in Twenty-eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*. Delft: IEA.
- Van de Werfhorst, H. & Mijs, J.J.B. (2007). *Onderwijsdifferentiatie en ongelijkheid. Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Universiteit Amsterdam.
- Van den Bossche, G. & Zemni, S. (2002). Alloctonen aller landen... burger u in! Wat het debat over inburgeringsplicht ons kan vertellen over identiteit(en), pp.107-143. In Van den Brande, A. (Ed.), *Identiteiten. Functies en disfuncties*. Gent: Academia Press.
- Van Hees, C. & Sniijders, H. (2002). *Drank, brommers en dus ook stemmen! Een onderzoek naar de haalbaarheid en wenselijkheid van het stemrecht voor zestienjarigen*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Vanhoutte, B. (2007). Niet in een (stem)hokje te duwen? Jongeren en politiek, pp.191-208. In Vettenburg, N., Elchardus, M. & Walgrave, L. (red.), *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-monitor 1*. Leuven: Lannoo.
- Van Putten, J. (1994). *Politiek: een realistische visie*. Utrecht: Aula.
- Verba, S., Burns, N. & Schlozman, K.L. (1997). Knowing and caring about politics: gender and political engagement. *The journal of politics*, 59(4), pp.1051-1072.
- Vrcan, S. (2002). Youth: Politics, Sub-Politics and Anti-Politics. The case of Croatia since the mid-eighties. In Tivadar, B. & Mrvar, P. (Eds.), *Flying Over or Falling Through the Cracks? Young People in the Risk Society*. Ljubljana: Office for Youth of the Republic of Slovenia.